

Dějiny se zdají být stále se opakujícím sledem většinou pomalého odbourávání a rychlého znovuosazení výkonového principu.

K. O. Hondrich in: Krise der Leistungsgesellschaft? (Westdeutscher Verlag 1988)

Antivýkonové klima reálného socialismu

K paradoxům nedávné minulosti patří fakt, že odnaučila lidi pracovat. Ač v teoretických a ideologických východiscích socialismu je práce člověkotvornou hodnotou, „matkou pokroku“, v realitě společenského provozu se postupně deformují její funkce, ztrácel se její smysl. Ti, kteří měli moc, nakládali se společnou prací lidí jak pokud jde o její cíle, tak výsledky se značnou svévolí.

Ve výkonové společnosti výkon a) je rozhodujícím pro obsazování společenských pozic, b) je hlavním kritériem rozdělování statků a životních šancí. Souhrnná výkonnost systému je vyjádřena konečnými efekty (růstem), které se dají určit (měřit) v historickém a mezinárodním srovnání společností. Výkon tedy není nějakou zvláštní morální vlastností individuí, ale je vztahem, výměnou mezi systémem a individuem.

Systém reálného socialismu v ČSSR se etabloval na oslabení výkonových principů (podlomených již v době okupace), aby se později udržoval důsledným propracováním a respektováním principů antivýkonových.

První fáze nepostrádala jistě racionality. K oslabení výkonových principů došlo ve jménu humanistických cílů, mezi nimiž první místo zaujímal sociální rovnost jako předpoklad rozvoje individua. „Startovní“ podmínky vytvářely pro přijetí tohoto paradigmatu příznivé klima. Na jedné straně relativně vysoká industriální, civilizační a kulturní úroveň země, na straně druhé síla lidového elementu tradičně tíhnoucího k egalitarismu v národě, kde boj za uchování národní identity se vždy pojil s bojem proti cizímu panstvu. Myšlenka rovnosti nadchla ve své době i tisíce intelektuálů, kteří na ni později – respektive na to, jak byla uskutečňována – tvrdě doplatili.

Kromě toho se systém novým, „spravedlivějším“ rozdělováním jako mechanismem uskutečňování rovnosti, definoval ve své historické specifičnosti a vytvořil si i vlastní sociální oporu.

Uvolnění vztahu mezi výkonem a podílem na výsledcích práce (na všech úrovních) vyostřilo však poměrně rychle rozpor mezi efektivitou a humanitou (respektive určitou koncepcí humanity). Po silném uplatnění rovnostářského principu padesátých let se v šedesátých letech znovu prosazují prvky posilování výkonových tendencí.

Tento trend zachytil i sociologický výzkum (Machonin a kol.: Československá společnost 1989), který podává obraz československé společnosti druhé poloviny šedesátých let.

Uvedený trend byl však radikálně zmařen v sedmdesátých a osmdesátých letech. Po

¹⁾ Ve studii jsou využity podkladové materiály P. Machonina a J. Vlášila.

potlačení pokusu o obrodu socialismu usiluje společenský systém v první řadě o udržení zbyrokratizované a zcentralizované moci na principech zjevně nepřátelských výkonu.

Je to za první kádrová politika, která při obsazování pozic dává (ve jménu kontinuity moci) přednost jiným kritériím (shrnutým pod pojmem nomenklatura), než jsou schopnosti prověřené výkonem; je to za druhé redistribuční mechanismus, který preferuje zaostалé a méně výkonné (nevýkonné) společenské jednotky na úkor rozvinutých a relativně výkonných a postupně – spolu s překonáním určitých nerovností – mění funkční společenskou diferenciaci v disfunkční.

K nefunkčně preferovaným skupinám patřily zejména: byrokratické aparáty, komunističtí funkcionáři, společensko-političtí aktivisté, pracující (na úkor dětí, mládeže připravující se na povolání, žen pečujících o děti, invalidů, starobních důchodců apod.), producenti výrobků a služeb (na úkor spotřebitelů), materiální výrobci (na úkor producentů služeb), manuálně pracující, méně kvalifikované skupiny (na úkor více kvalifikovaných uvnitř skupiny manuálně i nemanuálně pracujících), pracující některých odvětví národního hospodářství (například těžkého průmyslu a s ním souvisejících odvětví, zemědělství – systémem dotací kryjících neúměrné náklady tohoto odvětví: průmyslu ve srovnání se službami, zejména pak se službami ve prospěch rozvoje člověka), pracující ekonomicky neefektivních podniků, muži na úkor stejně kvalifikovaných žen, starší a střední generace na úkor stejně kvalifikované mládeže.

Za zády oficiální společnosti vznikaly funkčně nezdůvodněné, avšak neschopností oficiální ekonomiky a organizace společenského života vyvolané sociální výhody zbohatlíků, zkorumpovaných osob apod., nezřídka se prolétající s privilegii byrokracie a její špičky.

Antivýkonové principy prolínají všemi oblastmi a úrovněmi společenského života a provozu. Prosazují se jak ekonomickými nástroji (jako je investiční, dotační, cenová a příjmová politika), tak nástroji sociální politiky směřujícími k sociálně vyrovnanému rozložení životních šancí (přístup k práci, ke vzdělání, k ochraně zdraví, ke kultuře, k volnému času).

Zatímco první princip (kádrová politika) je zřetelný ve své negativní podobě a důsledcích, druhý je nejen skrytější, ale také zdaleka ne tak jednoznačný ve svém působení. Redistribuce znamená, že se někomu (sociálním skupinám, podnikům, regionům, národům) ubírá, aby se jinému přidalo bez ohledu na to, jak se podílí na tvorbě hodnot. Tímto způsobem se vytváří labilní stabilita, založená na konsensu distributorů a širokých vrstev těch producentů, kteří něco získávají. Vzniká jakási nespokojená spokojenost. Dlouhodobě je to cesta k všeobecné zaostalosti země.

Redistribuce, jeden z mnoha mechanismů každé moderní společnosti, byla povýšena centrální mocí na mechanismus výlučný. Socialismus *via facti* se vyvinul v redistributivně centralistický systém, který je bezmocný, pokud jde o tvorbu zdrojů, o produktivní činnost, předpokládající činnostní postoj a zaměřenost lidí.

Redistributivně centralistický systém:

- produkuje společnost průměru, která vtěsňuje skupiny a jedince, kteří se liší přinejmenším svým postavením v dělbě práce, do Prokrustova lože znivelizovaných podmínek;
- neumožňuje, ve jménu rozvoje všech individuů, ani takovou reprodukci kvalifikované pracovní síly, která by odpovídala jejímu postavení v dělbě práce;
- člověk v něm ztrácí možnost ovládat svůj život prostřednictvím společenské práce; uvědomuje si to jako selhání tradičních vzorců obživy a vzestupu;
- hledá substituční řešení jak uspokojit neuspokojené potřeby, řešení, pro něž systém ponechává značný prostor a je k nim značně shovívavý. Aktivita a výkonnost lidí se přesunují do neformální ekonomiky, do privátního života. Cíle vyjadřují skutečnost, že individuální (rodinná) substituční řešení jsou možná jen ve vlně omezených oblastech

(především pokud jde o materiální stránky potřeb). V takových stránkách života, jako je volný čas, kultura, svoboda pohybu, svoboda informace, občanská kultura, jsou individuální řešení ve svých možnostech velice omezená, ne-li bezmocná :

- posledním hřebíkem do rakve výkonového jednání je fakt, že denně prezentované společenské hodnoty (zahrnující i výkonové principy) jsou individuální zkušeností ze společenského provozu denně popírány. Hodnoty, které nenacházejí pendant v realitě, nemohou integrovat společnost, být základem pro utváření morálních norem a být vehiklem sociální a individuální identity. Morální jistota jednajícího jedince je otřesena.

Obnovit ČSFR jako výkonovou společnost

Obnova československé společnosti jako společnosti výkonové je z mnoha důvodů nezbytná. Výkonové jednání je součástí strategie překonání mnohostranné zaostalosti, podstatný prvek tržní ekonomiky i předpoklad otevření se světu, kde se setkáme s výsledky společnosti výkonu.

Vše je zdánlivě jednoduché – jde o renesanci oněch již dříve zmíněných výkonových principů ze strany společenského systému. Ve skutečnosti však jde o změnu, která není a nebude jednoduchá.

Především podmínky, v nichž se bude obnova uskutečňovat, obsahují několik paradoxů. Za prvé, v sedmdesátileté historii našeho státu jen zhruba dvacet let můžeme označit jako období, kdy výkonové principy víceméně platily. Za druhé, ve srovnání s kapitalismem chybí v našich podmínkách dva podstatné celospolečenské prvky stimulace k výkonu: – negativní prvek v podobě nezaměstnanosti (který se brzy může objevit); – pozitivní prvek v podobě rozvinuté tržní nabídky, která umožňuje a permanentně zmnožuje volby v uspokojování potřeb; přeloženo do jazyka výkonové stimulace, spotřebitelské pobídky představují spektrum možných individuálních cílů – a bez cíle není výkonu.

Za třetí – a to je paradox velice nebezpečný – otevření se světu bude znamenat nejen poměřování se s výsledky výkonových společností, ale také (v případě nejvyspělejších zemí) setkání se společnostmi, které se radikálně mění, včetně odklonu od výkonového principu. Nejbohatší země světa reflektují své současné problémy jako hlubokou mutaci systému (od systému založeného na energii k systému založenému na informaci), v níž dochází i k radikální změně vztahů mezi prací, zaměstnaností a příjmem. Hovoří se o rozvodu, rozpojení mezi produkcí, zaměstnáním a příjmem, o nových způsobech rozdělování bohatství nezávisle na zaměstnání [Passet 1989], o právu každého na sociální příjem, který nebude záviset na pracovním místě [Gorz 1985], o přechodu ke koncepci trvalé podzaměstnanosti spojené s flexibilitou a individualizací pracovních smluv, míst a času, s přerozdělením příjmů a novou definicí sociálních jistot [Beck 1986].

My se však pohybujeme v jiné vývojové fázi; stále ještě možno říci vězíme v industriální společnosti a orientace na výkon je nezbytná pro přechod k vyššímu stádiu.

Co to pozitivně znamená? Na rozdíl od jiných sociálně-ekonomických problémů je snaha o výkonové jednání a orientaci na výkonovou společnost těžko převoditelná na nějakou specifickou soustavu opatření. Proto se o ní v politických programech přímo nemluví: předpokládá se, že se dostaví v závislosti na prosazování politických opatření (kádrová politika) a na základě zavedení tržní ekonomiky. Možná, že dalším důvodem malé frekvence této problematiky ve veřejné prezentaci politických programů je to, že výkonový program je v dosud existující rovnostářské společnosti nepopulární. Přesto, že nelze dát receptář, je nutno na několik věcí výslovně upozornit:

- a) Výkonová společnost se zrodí tehdy, jestliže výkonové principy prolnou všechny úrovně

a oblasti společenského života a provozu. Jejich univerzální uplatnění může být silně ohroženo preferencí politických zájmů či preferencí neefektivních ekonomických zájmů.

b) Pro nás je dnes nejdůležitější ekonomický výkon hodnocený trhem, který proti představě subjektivních zásluh klade důraz na vzájemné porovnávání výkonu dokonce i ve světovém měřítku. Kolektivní a individuální výkon se pak objevují jako dva stupně společenského uznání: pouze na trhu realizovaný produkt nebo služba je předpokladem uznání kolektivního výkonu a teprve uvnitř takového výkonu má smysl rozlišit individuální zásluhy. Individuální zásluhy na ekonomicky nerealizovaném produktu nemohou být odměňovány, při špatné realizaci pak pouze špatně odměňovány.

c) Výkonové jednání není sice omezitelné na sféru práce, ale zdá se, že tato zvláštní forma výkonu má centrální postavení nejen z hlediska významu výsledků, ale i proto, že se zde vytvářejí konkrétní vzory výkonového jednání a stimulace k výkonu.

d) Hlavní doménou, kde výkonové principy nabývají rozmanitou a konkrétní podobu každodenního života, jsou základní jednotky společnosti. Pokud jde o práci – je to samostatný podnik (který se chová jako ekonomický subjekt). Pro všechny formy výkonového jednání, výkonové připravenosti, hrají rozhodující úlohu výchovně vzdělávací instituce a systém.

e) Vyšší společenské struktury mají přispívat k tomu, aby

- vytvářely parametrické prostředí odpovídající tržním principům ekonomických vztahů,
- prověřovaly úhrnnou výkonnost systému srovnáváním s jinými,
- utvářely celkové provýkonové klima (včetně vyzdvižení odpovídajících hodnot a norem jednání).

Čím omezenější jsou možnosti přímého měření výkonu, tím důležitější je vytváření celkové atmosféry dlouhodobě upevňující vědomí, že výkon je základem pracovní a životní kariéry. Že je to možné, o tom nás v negativní podobě přesvědčila minulost. Vytvořila silné a obecně sdílené vědomí o tom, že orientace na výkon nejenže nepřináší úspěchy, ale naopak spíše samé potíže.

f) Společenské struktury spolurozhodnou také o tom, jaký typ výkonové motivace se bude utvářet. Řekli jsme již, že výkon není myslitelný bez spojení s cílem. Výkonové jednání není vlastně nic jiného než takové cílově orientované jednání, které při minimální námaze dosahuje nejlepších výsledků. Tam, kde existují jednoduché vztahy (producent je současně i spotřebitel), je i udržení těchto souvislostí jednodušší záležitostí. Horší je to v podmínkách rozvinuté dělby práce, odloučenosti, společenské zprostředkovanosti producenta a spotřebitele. Zde se stává motivace k výkonu centrální společenskou otázkou. V podstatě existují dva polární motivační modely, mezi nimiž se v praxi vytvářejí řady kombinací:

1. klasický industriální model založený na kombinaci vnějšího přinucení k výkonu s pobídkovými cíli spotřebitelského charakteru (tedy cíli vně pracovního procesu),
2. model samosprávné ekonomiky založený na kombinaci pobídkových cílů svobodného producenta, který se účastní řízení podniku (a formulace pracovních cílů) s cíli spotřebitelského charakteru.

Americký ekonom českého původu, J. Vanek, srovnává samosprávný model s ostatními, přirovnává jejich účinnost ke slonovi a bleše. Dále tvrdí, že jsou to právě země východní Evropy, které mají na rozdíl od západních zemí řadu pozitivních předpokladů pro zavedení modelu samosprávného (tedy modelu slona) [Vanek 1989].

Obnova československé společnosti jako společnosti výkonové přinese podstatnou sociální změnu. Výkon je element sociální diferenciací, zdroj sociálních rozdílů a nerovností. Ve společnosti, která čtyřicet let žije v atmosféře, v níž překonávání nerovností je synonymem pozitivního vývoje, kde panuje egalitářství, zakotvené navíc jak v kulturní tradici, tak ve vědomí všech generací bude mít rozevření nového typu nerovností šokující účinek. Čistá

(modelová) výkonová společnost neexistuje ovšem nikde: různé typy se liší právě mírou, v jaké výkon platí jako kritérium „přiřazování“ statusu a životních šancí, i způsobem řešení vztahu efektivita – humanita. Zde je velký prostor pro variantní řešení a politickou volbu.

Meze uplatnění výkonové diferenciace (stejně jako u všech ostatních forem diferenciace) jsou v jisté míře kulturně podmíněny. Rovnostářské tradice naší země vyžadují zvláštní citlivost v těchto otázkách. Se stejnou citlivostí je nutno zacházet se základními nástroji regulace diferenciálních procesů v podobě zdanění příjmu a majetku na jedné straně a státem garantovaných záruk životního a sociálního minima na straně druhé.

Hlavní sociální problémy přechodu k výkonové společnosti a jejich možné řešení

Přechodné období vyvolává dva typy sociálních problémů: takové, které budou bránit změně, a takové, které budou změnou vyvolány:

- Přechod se dotkne všech skupin populace: negativně zejména těch, které v minulosti těžily z redistributivně centralistického systému.
- Bude se týkat jak postavení celých podnikových kolektivů (až po možnost zániku jedněch a velké ekonomické prosperity druhých), tak především zvýšení sociálního statusu osob vzdělaných a kvalifikačně připravených pro výkon té které sociální role. Půjde o nejvýraznější změnu ve vertikální sociální diferenciaci od února 1948.
- Výkonově orientovaná společnost odkryje současnou přezaměstnanost, ušetří pracovní síly a otevře možnost nezaměstnanosti.
- Ve svých důsledcích vyvolají uvedené změny strukturální přesuny sociální opory politické moci. Jestliže byrokratická moc se opírala především o vrstvy relativně méně výkonné, demokratická moc by se měla opírat o vrstvy relativně výkonnější. Současně však dává všem občanům, tedy i méně výkonným, větší moc při svobodném rozhodování o budoucí politice, včetně hospodářské, a vytváří tak určité možnosti politické reprezentace rovnostářských nálad. V tom tkví jeden z nejvýznamnějších sociálních rozporů budoucího vývoje. Varianty možných řešení se budou patrně odvíjet právě od úvah o tomto rozporu.
- Přechod od antivýkonového systému k opaku otřese stereotypy jednání populace, znejistí některé jistoty, zasáhne již dnes velice labilní a heterogenní hodnotové systémy a otřese již mnohonásobně otřesenými normami jednání. Bude vyžadovat redefinici sociálních jistot, společenských hodnot a norem, cest, jež vedou k životnímu úspěchu.
- Prosazení orientace na výkonovou společnost si vynutí změnu paradigmatu sociálního rozvoje. Od starého „sociální rovnost – rozvoj všech individuů“ k novému paradigmatu „funkční nerovnost – diferencovaný rozvoj individuů“. Základní mechanismem jeho realizace by měla být funkční diferenciace životních podmínek a stylů založená na využití a uplatnění schopností a na výkonu pracovní síly. Jen tak je zpětně možná reprodukce a tvorba těch schopností a vlastností pracovní síly, které jsou objektivně k pracovnímu výkonu nezbytné.
- Silnou bariérou změny budou egalitářské postoje a hodnoty (o jejichž síle a všeobecnosti svědčí všechny výzkumy). Proti nim se musí prosadit diferenciace životních stylů jako efekt, ale stále více i předpoklad výkonového jednání.

Konkrétní podoba řešení uvedených problémů se bude různit v závislosti na politickém vývoji. Přijmeme jako východisko hypotézu o třech možných variantách politické budoucnosti.

Lze předpokládat, že sociálně liberální model bude podporovat rozevření sociálních nerovností na principu výkonu jako legitimní proces. Konsekvence mohou být velice tvrdé:

- Za prvé lidé vyrostlí v antivykonové realitě budou různě schopni reagovat na obrat ; mladá generace bude patrně adaptabilnější než generace starší.
- Za druhé schopnosti pracovní síly (zejména kvalifikované) nebyly v minulosti adekvátně – tj. ve vztahu k nárokům výkonové společnosti otevřené světové konkurenci – reprodukovány. I zde budou ve výhodě ti, kdož budou schopni rychlé absorpce nových možností (včetně dokvalifikace a rekvalifikace).

Konsekvence těchto zcela nových nerovností ponесou převážně sami lidé podle toho, jak se kdo uplatní na trhu práce, v soutěži s ostatními. To bude považováno za spravedlivé.

Demokratický socialismus by měl usilovat o pravý opak, zajistit sociální jistoty slabým, méně výkonným, přenést břímě nezbytné reorientace do značné míry na stát. Redistributivní mechanismus by pak měl udržet sociální nerovnosti v jistých, mentalitě našich národů odpovídajících hranicích. Tato varianta nevylučuje ani pokus o propracování koncepce podnikové samosprávy. Fakt, že „reálný socialismus“ nebyl však schopen v žádné zemi vyřešit klíčový problém ekonomické efektivity opřené o výkon, bude silnou brzdou takového úsilí.

Sociálně demokratická varianta bude zřejmě akceptovat tržní ekonomiku a její pendant v jednání lidí a struktur – tj. výkonovou společnost. Bude se však snažit o silnou státní sociální politiku, která by jednak mírnila negativní dopady obratu, jednak usnadňovala individuální orientaci a uplatnění v nových podmínkách (rekvalifikační a dokvalifikační kursy dotované státem a podniky, aktivní řešení nezaměstnanosti, sítě poradenských služeb etc.).

Žádná politická reprezentace se však nevyhne základnímu úkolu :

přeměnit tuto společnost, fungující v minulosti podle redistributivně centralistického modelu, ve společnost produktivní a demokratickou.

Literatura

- Hondrich, K. O. u.a. : Krise der Leistungsgesellschaft ? Opladen 1988.
 Machonin a kol. : Československá společnost. Bratislava 1969.
 Passet, R. : Production, emploi, revenu : le divorce, Futuribles no 131/1989.
 Gorz, A. : Wege ins Paradies. Berlin 1985.
 Beck, N. : Risikogesellschaft auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt/M. 1986.
 Vanek, J. : Střezte se klamu farizejů. In : Informační zpravodaj ÚP ČSR, č. 4/1989.